

УДК 316.4(477)

М.В. ПАМПУРА,

канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В УКРАЇНІ

Ключові слова: правова свідомість, трансформаційні процеси, трансформація правосвідомості, демократизація, правова система

Трансформація правової свідомості, що відбувається сьогодні в українському суспільстві, зокрема – зміна системи правових цінностей, які є головними детермінантами змін у праворозумінні й правовідносинах, є невід’ємною складовою загального процесу демократизації, адже від стану сукупності ідейно-політичних та інших ідентичностей, що складаються в суспільстві, багато в чому залежить трансформація політичної та правової системи держави. Тож проблема пошуку та формування умов для забезпечення стабільності демократичного процесу виявляється безпосередньо пов’язаною із фундаментальною переоцінкою цінностей, на яких ґрунтуються інститути демократії та правосвідомість соціальних груп і громадян, зміною існуючої правової ідеології та трансформацією правової психології як форм суспільної правової свідомості.

Фундаментальні теоретико-методологічні дослідження правосвідомості проводилися такими відомими вченими, як П. Баранов, Г. Єфремова, О. Лукашева, В. Нерсисянц, А. Ратінов, М. Соколов, І. Фарбер та ін. Аналізу правосвідомості, її окремих характеристик та особливостей присвячені праці таких сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників, як М. Агєєва, К. Бельський, В. Демічева, О. Денисова, М. Вопленко, І. Жданов, Т. Мартинюк, В. Мухін, О. Скакун, Я. Турбова та ін.

Процеси, що відбуваються сьогодні в українському суспільстві, призвели до кардинальної трансформації правової свідомості в Україні. Тож наразі уявляється необхідним дослідити особливості та основні тенденції трансформації правової свідомості у період перехідного розвитку українського суспільства. Звідси, метою статті є дослідження основних тенденцій розвитку правосвідомості в сучасному українському суспільстві, що передбачає визначення впливу, що завдають основні трансформаційні процеси на стан та розвиток правосвідомості у пострадянській Україні, аналіз специфічних особливостей правової свідомості людей та українського суспільства в цілому, визначення та характеристики головних тенденцій розвитку процесу трансформації правосвідомості.

Трансформаційні процеси, що відбуваються наразі в українському суспільстві, розпочалися в політичній сфері, але, врешті, охопили всі його інститути – і політичні, і правові, і економічні, і культурні, тягнуть за собою цілу низку наслідків — від соціальної структурної диференціації до трансформації політичної та правової свідомості окремих громадян та груп у суспільстві. Аналізуючи процес впливу світових трансформаційних процесів на український політико-правовий простір та ті форми, в яких цей вплив виявляється сьогодні, сучасні дослідники виходять із таких основних змін, які зазнає наразі як світова, так і уся пострадянська політико-правова сфера:

- 1) влада деперсоналізується, набуваючи анонімності, відокремлюючись від конкретних особистостей, а політичний менеджмент відсторонює від управління реальних політиків;
- 2) посилюється роль інформаційно-аналітичних центрів, дедалі серйознішають позиції продуцентів й користувачів інформації;
- 3) традиційні засади соціальної структури у вигляді сім’ї, культури та ідеологій зазнають деструкції, що компенсується посиленням релігійності нетрадиційного типу;
- 4) до сфери політики дедалі активніше залучаються маргінальні соціальні рухи, прин-

ципово відчужені від традиційних ідеологічних побудов;

5) насилля у внутрішній та зовнішній політиці загалом послаблюється, але, натомість, воно частішає у повсякденному житті, що перетворюється на одну з основних проблем «суспільства масового споживання» [1, с.34].

К. Гаджисєв підкреслює, що ослаблення, розладнання інфраструктури, традиційної для суспільства культури та правосвідомості як її базового елемента, мають своїм безпосереднім наслідком здрибнення, атомізацію, ефемерність цінностей, норм і принципів, що визначають моральні настанови людей. Внаслідок цього поняття «батьківщина», «родина», «віра» та ін. втрачають свій зміст, що призводить, з одного боку, до посилення толерантності і відкритості стосовно далеких культур і звичаїв, а з іншого, – до ослаблення почуття відданості власним традиціям, символам, міфам, що в умовах глобалізації та універсалізації все частіше викликає загострення почуття безридності, відсутності власних коренів, духовної та ідеологічної дезорієнтації мас [2, с.352].

С. Матвєєв, О. Добродум та О. Димов зазначають, що однією з кардинальних рис національної свідомості є притаманні народів специфічні способи осмислення, усвідомлення соціально-культурних вимірів часу, що можуть бути зведені до трьох основних моделей. Перша модель – консервативно-циклічна, що акцентує увагу на минулому, притаманна суспільствам традиційного типу. У структурах подібного часосприйняття велику роль відіграють різноманітні міфи, тоді як реальні ситуації спрощуються і схематизуються до «чорно-білих» варіантів. Із першою моделлю тісно споріднена друга – циклічна, першоосновою якої є ототожнення суспільства з природою, а суспільної динаміки – з природними циклами, де все рано чи пізно «вертається на круги своя». Нарешті, третя модель – лінійно-прогресистська, акцентує свою увагу на майбутньому і є властивою переважно модерновим суспільствам, сформованим із різномірних елементів. Теперішнє і минуле існують у такій моделі лише у

зв'язку з майбутнім і без нього знецінюються [1, с.34–35]. Слід зазначити, що попри всі намагання сучасних пострадянських політиків прищепити українській масовій свідомості прогресистську модель з акцентом на майбутньому, в українській масовій свідомості продовжує переважати консервативно-циклічне часосприйняття, яке важко узгоджується з трансформаційними запитами сьогодення. Разом з тим, дослідники відзначають, що реальний час, на відміну від масово-психічних моделей його сприйняття, є принципово нелінійним, а домінуючим тут може бути виключно теперішній час, адже саме він є часом активності сучасного покоління [1, с.35]. Тож, якщо національну політико-правову сферу вважати сферою виявлення «вольових сил нації» [1, с.35], то минуле актуалізується лише мірою причетності до теперішніх дій і рішень, а майбутнє – мірою здійсненості загальносуспільних та приватних стратегій.

Зазначені моделі досить тісно перекликаються з типами політичної культури, детально визначеними у сучасній політологічній літературі. Так, відповідно до найпоширенішого розподілу політичної культури, запропонованого Г. Алмондом та С. Вербою, виділяють три «ідеальні» моделі, що визначають роль громадян у політичному процесі – парадіяни, піддані та учасники, яким відповідають три основні типи політичної культури: патріархальний, підданський та активістський [3]. Внаслідок практично повної відсутності політичних знань про загальнонаціональну політику, а також навичок політичної участі, для патріархального типу культури є характерною орієнтація на традиційні, общинні цінності, підкорення не існуючій державній владі, а конкретним особистостям, відсутність очікувань щодо політичної системи. Для підданського типу політичної культури (або культури підкорення) характерно пасивне ставлення громадян до політичної системи, обмежені форми знання й участі у політичному житті. Активістському типу політичної культури (культури участі) властива орієнтація громадян на активну взаємодію із полі-

тичною системою, які реально або потенційно залучені до політичного процесу [3, с.124–128]. Грунтуючись на результатах порівняльного дослідження політичних культур низки сучасних країн, Г. Алмонд та С. Верба виділили змішаний тип політичної культури – «громадянську культуру», яка характерна для більшості демократичних систем. В її межах більшість громадян можуть бути активними в політиці, тоді як інші виконують більш пасивну роль – роль підданих. Політична діяльність є лише частиною інтересів громадян, причому, як правило, не найважливішою. При цьому, орієнтації парафіян і підданих не тільки співіснують із орієнтаціями учасника, але й впливають на них [3, с.129].

За ступенем згоди населення відносно базових цінностей і форм політичного устрою Г. Алмонд і Дж. Пауелл пропонують також виділяти консенсусні та конфліктні культури. Інтегрована (консенсусна) культура характеризується наявністю домінуючої культури – сукупності політичних орієнтацій і моделей поведінки, притаманних більшості населення, що стає базою для соціального консенсусу, стабільних політичних відносин. Для фрагментарної (конфліктної) культури характерна відсутність консенсусу щодо головних політичних цінностей, уявлень стосовно ефективності функціонування політичних інститутів, визнання прийнятності різних форм політичної участі. Відсутність домінуючої культури позначається на характері політичного життя, породжує конфліктність у суспільстві [4, с.104].

Врахування історико-культурних розходжень, традицій у розвитку національних культур дало можливість Г. Алмонду та С. Вербі виділити відповідно до домінуючої в суспільстві культури такі типи: англо-американську культуру, для якої є характерною гомогенність, наявність єдиної системи політичних цінностей, що надають культурі стабільність; континентально-європейську культуру, якій властива фрагментарність, присутність у складі національної (домінуючої) культури субкультурних політичних утворень за наявності базових для всього суспільства

культурних цінностей; доіндустріальну (авторитарно-патріархальну) культуру, якій притаманна традиційність та диференціація; тоталітарну культуру, для якої характерна інтеграція на основі єдиної загальнообов'язкової ідеології [3, с.30; 4, с.104].

Інший принцип класифікації пропонує Є. Вятр, який поділяє політичні культури за типами політичного режиму на тоталітарну, авторитарну та демократичну [5, с.268]. Для тоталітарної політичної культури характерні: заідеологізованість політичної свідомості; відданість лідеру, культ влади; наявність великої кількості політичних стереотипів і міфів; примусова (мобілізаційна) політична участь. Авторитарній політичній культурі, на відміну від тоталітарної, властиві такі ознаки: відсутність обожнення влади, любові до політичних лідерів; відсутність єдиної загальнообов'язкової ідеології; відчуженість особистості від політики, пасивне ставлення населення до влади, аполітичність. Для демократичного типу політичної культури характерні: дотримання законів, відкритість і прозорість дій органів влади; активна участь громадян у політиці; пріоритет прав людини, орієнтація на знання і професіоналізм [5, с.289].

Типологія політичної культури К. Гаджиева містить органічний тип культури (як варіанти такого типу – авторитарна, тоталітарна, традиційна політична культура) та ліберально-демократичний тип (у межах якого виділяються гомогенний, фрагментований, інтегрований, консенсусний, конфліктний та інші типи культури) [2, с.366]. Органічному типу культури властиве панування колективістських, общинних, групових цінностей, пріоритет публічного права над приватним, прав і свобод групи, колективу над індивідуальними правами і відповідне підпорядкування особистості колективу. Для носіїв цього типу культури характерні підвищені очікування від держави, перебільшення її ролі в житті суспільства, аж до її міфологізації. Важливе місце у такій культурі посідають традиція, звичай, норма. Ліберально-демократичний тип культури характеризується плюралізмом у соціа-

льній, економічній, духовній, політичній та інших сферах життя. Найважливішими його компонентами стають ідеї індивідуальної свободи, самоцінності окремої особистості, невідчужуваних прав кожної людини, панування закону та ін. [2, с.366–367]. Слід зазначити, що ці та інші сутнісні характеристики органічного та ліберально-демократичного типів політичної культури за різних національно-конкретних умов виявляються, безумовно, по-різному, й мають свої, тільки їм властиві особливості. Між цими основними типовими моделями, які окреслені найбільш загальними рисами, знаходиться досить широкий спектр національних, регіональних та інших варіантів та різновидів політичної культури. Тож варто підкреслити, що у сучасному світі у переважній більшості випадків ми маємо справу зі «змішаними» типами політичної культури. Реальний зміст політичної культури будь-якого суспільства є набагато складнішим, аніж той, що окреслюється певною теоретичною конструкцією, – звідси й виникає те різноманіття елементів та норм, що виявляється у конкретних національних умовах у межах однієї загальнотеоретичної моделі політичної культури.

Таким чином, розгляд існуючих типів культури буде неповним без врахування усього різноманіття змішаних типів політичної культури, адже сучасній Україні притаманні домінування саме змішаної політичної культури та відсутність яскраво вираженої «більшості» певного типу культури, що сталося в силу історичної долі, спільної для країн колишнього СРСР, та неоднорідності національних традицій, що сформували дві різноспрямовані тенденції – яскравої самобутності і активного ставлення до світу (з часів козацтва) та нівелювання своєї індивідуальності і зведення до мінімуму свого проявлення назовні (українське село в період спаду і після знищення козацтва) [1, с.46]. Позначена амбівалентність політичної та правової свідомості в Україні дається взнаки й до сьогодні, визначаючи особливості національної свідомості як сукупності соціальних, політичних, економічних,

моральних, естетичних, філософських, релігійних та інших поглядів, що характеризують зміст, рівень і особливості духовного розвитку спільноти. До основних елементів національної свідомості відносять: усвідомлене ставлення до національних цінностей, спроможність до їх відтворення та виробництва нових; усвідомлення необхідності згуртування спільноти заради національних інтересів [1, с.142]. Як відзначають вітчизняні етнопсихологи, сучасні українці мають цілу низку особливостей національного характеру і національної свідомості. Так, до позитивних рис українців слід віднести прагнення до незалежності, працьовитість, прагнення до освіти. Серед негативних рис – відособленість, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм та ін. [1, с.144]. На думку В. Яніва, етнокультурними характерологічними вимірами української національної свідомості, які імпонують модернізації суспільства, є: універсальність, цілісність, інноваційна сприйнятливість та відкритість, висока адаптивність, компенсаторність та мобільність, здатність до саморозвитку на засадах самоосмислення та самоствердження. У той же час, такі особливості, як глибинна рефлексивність, інтровертність, консерватизм та інерційність, амбівалентність, вочевидь, навпаки, «гальмуватимуть» модернізаційні процеси в Україні, наражаючи їх на певні труднощі [1, с.145–146].

Отже, наразі можна відзначити дві основні тенденції, в межах яких відбувається процес трансформацій правової свідомості в Україні. З одного боку, існує соціальна потреба, яка зараз посилюється, в політичному та правовому розвитку особистості, в її активному залученні до політичного та правового життя, в зростанні її самосвідомості. З іншого боку, слід відзначити наявність також і гальмуючої тенденції, яка виявляється в різних формах відчуженості людини від держави, її інститутів, від прийняття політичних рішень, від участі у політичному та правовому житті суспільства. Про першу з цих тенденцій свідчить зростання активності та інформованості особистості про політику, друга тенденція знахо-

дить свій прояв у політичному абсентеїзмі громадян, їх апатії, невірстві в офіційну політику. Саме у боротьбі цих тенденцій відбувається наразі становлення нових механізмів формування правосвідомості та регуляції політичної і правової поведінки, конституювання нового суб'єкта права: людини активної, поінформованої, яка приймає самостійні та відповідальні рішення. Зрозуміло, що процес формування політичної культури участі сьогодні є невід'ємним і необхідним компонентом демократичної трансформації політико-правової сфери суспільства, адже саме активні, автономні, конвенціональні форми політичної участі сприятимуть інституціоналізації, легітимації та стабілізації демократичного режиму. Формування громадянської позиції, розвиток установок раціонального вибору уможливають збереження демократичної спрямованості перетворень у країні. Демократична держава стане усталеною, а демократичні інститути – самовідтворюваними лише за умови, що основні владні актори та більшість політичних суб'єктів у своїй поведінці спира-

тимуться на законодавчо закріплені, схвалювані та незмінні норми, які регулюють взаємодію в політичній та правовій сферах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політична психологія : навчальний посібник / за ред. С. О. Матвеева. – К. : ЦУЛ, 2003. – 216 с.
2. Гаджиев К. С. Политология (основной курс) : учебник / К. С. Гаджиев. – М. : Высшее образование, 2007. – 460 с.
3. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
4. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор : учебное пособие / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром, Р. Далтон ; сокр. пер. с англ. А. Богдановского, Л. А. Галкиной; под. ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
5. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Прогресс, 1979. – 456 с.

Пампура М. В. Основні тенденції трансформації суспільної правосвідомості в Україні / М. В. Пампура // Форум права. – 2017. – № 1. – С. 150–154 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_1_27.pdf

Визначено характер та ступінь впливу правової свідомості на функціонування політико-правової системи сучасної України. Проаналізовано сучасні наукові підходи до визначення типів політичної і правової культури та відповідних моделей правової свідомості. Розглянуто зміст та характерні особливості сучасного стану суспільної правосвідомості в Україні, окреслено основні тенденції її подальшої трансформації.

Пампура М.В. Основные тенденции трансформации общественного правосознания в Украине

Определены характер и степень влияния правосознания на функционирование современной политико-правовой системы Украины. Рассмотрены основные научные подходы к выделению типов политической и правовой культуры и соответствующих им моделей правосознания. Дан анализ содержания и специфики современного состояния общественного правосознания в Украине, обозначены основные тенденции его дальнейшей трансформации.

Pampura M.V. The Basic Tendencies of Transformation of Public Sense of Justice in Ukraine

The interrelation of the transformation of legal consciousness and modernization of Ukrainian legal system is analyzed. The analysis of main contemporary approaches to understanding of political and law culture types and corresponding to them legal consciousness models is performed. The content, specific features and tendencies of develop of the Ukrainian mass legal consciousness is considered.